

BETTINE SIERTSEMA

Uit de diepten

TEKSTEN UIT HET NAZI CONCENTRATIEKAMP
MET GESPREKSVRAGEN

[werkboek]

Vooraf

De teksten in dit werkboek zijn fragmenten uit Nederlandse egodocumenten over de concentratiekampen. Ze horen bij het boek *Uit de diepten*, waarin al die egodocumenten besproken en met elkaar vergeleken worden. De teksten in dit werkboek zijn niet bedoeld als illustratie bij of uitbreiding van *Uit de diepten*, maar als gespreksstof, als achtergrondmateriaal voor gesprekken over thema's die in *Uit de diepten* aan de orde komen. De criteria die ik bij de selectie van de fragmenten hanteerde, zijn de aanwezigheid van een duidelijke, meestal expliciet weergegeven visie, en een spreiding over de verschillende levensbeschouwingen. Pas in de laatste plaats telde de literaire kwaliteit mee. Dat betekent dat de hier opgenomen fragmenten relatief veel beschouwingen bevatten, terwijl de egodocumenten als geheel juist vooral verhalend van aard zijn.

De teksten zijn rondom de volgende thema's gegroepeerd:

- de kracht van een overtuiging
- christelijke Godsbeelden
- joodse Godsbeelden
- oorzaken van het antisemitisme
- mensbeelden
- dilemma's.

Het thema van het mensbeeld is in *Uit de diepten* onderverdeeld in zelfbeeld, beeld van de medegevangenen, van de grijze laag, van de daders en van de omstanders, en 'besproken mensbeeld', maar de teksten hier zijn tot die laatste categorie beperkt: algemene uitspraken over het wezen van de mens. Daar is in kort bestek de meeste stof tot vergelijking en discussie te vinden.

Wanneer de fragmenten per thema naast elkaar gelegd worden, dient de gespreksstof zich meestal vanzelf al aan, maar elk hoofdstuk, behalve het laatste, wordt ook besloten met een aantal gespreksvragen.

Voor de biografische achtergrond van de verschillende auteurs verwijs ik graag naar *Uit de diepten*.

Bettine Siertsema

Inhoudsopgave

Vooraf	5
I De kracht van een overtuiging	9
II Christelijke Godsbeelden	27
III Joodse Godsbeelden	39
IV Oorzaken van het antisemitisme	53
V Mensbeelden	61
VI Dilemma's	69
Bronvermelding	85

De kracht van een overtuiging

Abel Herzberg: uit 'Om een zin', *Amor fati* (1946)

Toen de Duitsers zich in Noord-Afrika siegreich vom Feinde losgelöst hadden, hebben ze de joodse groepen die ze in Tobroek, Bengazi, Tripolis en andere steden aantroffen, evenals elders meegesleept en ze eerst naar kampen in Italië en vervolgens naar Polen gebracht. Hun lot was het lot van allen. Die joden echter onder hen, die door een of ander hocus-pocus van het Volkenrecht de Engelse nationaliteit bezaten (of tenminste een Engels paspoort), voerden ze naar Bergen-Belsen. En zo kwamen daar op een goede dag tot ons aller verbazing een paar transporten aan van enige honderden mensen, die eruitzagen alsof ze in het jaar 70 na Chr. door de veldheer Titus uit het verwoeste Jeruzalem waren weggevoerd.

En ze waren ook zo. De zon, die hen beschenen had, en de lucht, die hen had omgeven, hadden hen geconserveerd. Ze droegen dezelfde soort kleren als hun voorvaderen, ze hadden dezelfde houding, dezelfde manieren en gewoonten, en als daarin al een weinig gewijzigd mocht zijn, ze hadden letterlijk hetzelfde geloof. En dat geloof schreef hun voor, dat ze bepaalde spijzen niet eten mochten.

Is het dus een wonder, dat Labi, hun schoolmeester, die een jong en zeer godvruchtig man was, de soep in het kamp versmaadde? In de soep dreef bij tijd en wijle een stukje paardevlees, en het eten van paardevlees is verboden.

Die verboden gelden weliswaar algemeen, maar nooit onder omstandigheden, waarin hun handhaving ernstig gevaar meebrengt voor het leven of voor de gezondheid. Zulke omstandigheden bestonden natuurlijk in het kamp, en daarom waren alle spijswetten opgeheven. Ja, hun naleving was zelfs, naar godsdienstig inzicht, juist op grond van het dreigende levensgevaar, niet toegestaan.

Dat gold voor Europa, dat gold voor Afrika, maar dat gold niet voor een schoolmeester, die zo pas uit het brandende Jeruzalem komt. Labi leeft naar de wet en weet van geen wikken en wegen. Dood of niet dood, hij eet geen paardevlees.

Nu is de een natuurlijk bereid met een lauwerkrans aan te komen wegens betoonde heldenmoed. En een ander, die uit een rationalistischer wereld komt, zegt: dit is geen heldenmoed, het is angst, of tenminste bijgeloof, een taboe. En een derde zegt, het is een dwang-idee. Wij weten uit ervaring, dat men eten moet om te leven, maar Labi behoort tot de mensen die de ervaring opzij zetten en hij gelooft, dat hij door iets niet te eten, de Godheid vermurwen kan en juist daardoor leven zal. En een vierde zegt: 'Wat zegt Labi?'

Men vraagt het hem. Want Labi is een man als een lelie, en het zou zeer zonde zijn, als de paarden ook Labi kwamen halen.* Labi moet ertoe gebracht worden soep te eten. Hij heeft natuurlijk onmiddellijk na aankomst een school voor zijn Noordafrikaanse kinderen opgericht, en die school is zo schilderachtig en zijn kinderen zijn zo mooi en Labi is zo vreemd, dat de commandant hem zijn gang laat gaan, hoewel alle onderwijs strikt verboden was en alleen clandestien (en onder welke moeilijkheden!) kon worden gegeven.

Labi heeft zijn kinderen ook Hebreeuwse liedjes leren zingen:

Het volk Israël leeft,

Het volk Israël leeft.

De commandant en de SS stonden erbij, begrepen er uiteraard geen syllabe van en vonden het prachtig. En het was ook verrukkelijk om die kleuters met hun schorre, valse stemmen te horen blèren, wat alle joodse kinderen in alle kampen in Europa hebben gezongen:

Heil ons, heil ons!

Hoe lieflijk is ons lot,

Hoe mooi is ons erfdeel,

Heil ons, heil ons!

Nee, op Labi zou niets aan te merken zijn, als hij maar soep at.

‘Labi, waarom eet je geen soep?’

Maar Labi weert af.

‘Labi, als je niet eet komen de paarden je halen!’

En dan fluistert Labi, met een oneindige melancholie en ernst, als een bekentenis tot zichzelf: ‘Omdat er verschil is tussen rein en onrein!’

Nu kan men een nog zo verstokt tegenstander zijn van Labi en zijn verstoktheid, op zulk een zin past het te zwijgen. Want taboe of geen taboe, dwangidee of Godsvertrouwen, moed of bijgeloof, zo iets kan de schoolmeester Wilhelm Tell of de rooie Muller niet zeggen. En ook Göbbels niet met zijn propaganda en het minst van allen de Führer aller Germanen.

Er is verschil tussen rein en onrein en wij weten, al weet Labi het zelf misschien niet eens, dat het niet gaat om soep of paardenvlees, hetwelk ook Labi alleen maar verwerpt als laatste symbool, maar om de eerste zin uit de menselijke beschaving. Om de erkenning dat er iets is, dat mag en iets, dat niet mag.

En ter wille van die eerste zin, die eens door het joodse volk is uitgesproken, of tenminste mede daarom, heeft Adolf Hitler hen gehaat en vervolgd en gedood. Hij was daarin de eerste niet en hij zal niet de laatste zijn.

* De paarden die elke dag de doden afvoerden. (BS)

Er zijn geen reine en onreine mensen, wel te verstaan: in beginsel. Er zijn geen uitverkoren volken. Maar er zijn mensen die weten van een scheidslijn tussen geoorloofd en ongeoorloofd, en mensen die dat niet alleen niet weten, maar het niet weten willen.

Tussen hen is geen vrede.

Ik weet niet, wat er met Labi gebeurd is. Hij is op transport gesteld en ik ben bang, dat de bruine paarden die elke morgen, overal, in alle kampen van Europa gelopen hebben, ook hem op een dag ergens hebben weggehaald. Want wie in een kamp de soep niet eens eet, heeft helemaal geen kans.

Maar als Labi gehaald is, dan is er toch iets van hem, de schoolmeester uit Bengazi, overgebleven: een zin. Deze zin is sterker dan de paarden van de Dood en de Rottenführer Charon met zijn kar. Hij is dat, wat menig een houding gegeven heeft. Hij is de tegenkracht, die de onzichtbare strijd gestreden heeft, onzichtbaar, maar niet minder belangrijk dan die van de wapens.

En omdat dat allemaal zo was, kon het voorkomen, dat – slaven of geen slaven – eigenlijk niemand zich onderworpen heeft, al had elk daarbij zijn eigen manier; dat een oud man, die ernaar gehunkerd had zijn kinderen terug te zien, erin berusten kon dat de paarden hem haalden, wetende dat hij een vijand zijner vijanden was, omdat hij gepoogd had naar die zin te leven; of dat een jonge vrouw, die niets geloofde en nooit iets geloofd had, toen zij om de een of andere futiliteit door de SS naar de bunker gestuurd was, een bijbeltje meesmokkelde, niet om daarin troost te vinden, maar om met een ziel vol verzet naar die zin te zoeken; of dat een andere, arme vrouw, die ‘s morgens achter de kar gelopen had, waar haar man op rustte, en bij het eind van het prikkeldraad haar tranen had vergoten, op één vrijdagavond een witte doek spreidde op de tafel, waarop zij haar kinderen het eten gaf.

En toen zij gegeten hadden begonnen zij ouder gewoonte te zingen. Een heel, heel oud lied, het lied van de ballingen van Babylon:

Zij die in tranen zaaien,
zullen in vreugde oogsten.

Leo Vos: fragment uit *Het fluitje* (1946)

JANKEL FRUM

Jankel Frum is ingedeeld bij degenen, die de latrines moeten schoon houden. Een walgelijke, schier hopeloze taak, daar de ingewandsziekten bijna onon-

derbroken op grote schaal heersen, waarvan de vloer en het houtwerk doorlopend de onhygiënische sporen dragen. Maar Jankel is een optimist. En als hij op zekere dag vloer en brillen nog erger besmeurd vindt dan gewoonlijk, denkt hij even na. Uit zijn zak haalt hij een stuk krijt, dat hij ergens “georganiseerd” heeft en schrijft daarmee op de muur:

“Ordnung musz sein im Leben,
Scheisz im Loch und nicht daneben!”

Jankel Frum is een Oost-Jood. Hij is ongeveer 40 jaar, en spreekt Jiddisch. Zijn ruggegraat is kromgegroeid, de kleine man heeft een grote bochel. Zijn lichaam is tenger en lijkt heel zwak, maar het is sterk gespierd. Hij heeft een dom-uitziend gezicht, maar zijn conversatie tintelt van geest en humor. Rossig is zijn haar, van onder rode wenkbrauwen kijken vriendelijke ogen guitig-lachend de wereld in.

Men lacht om Jankel, als hij er niet bij is. Men lacht om Jankels witzes en anecdotes, waarmee hij een sprankje licht brengt in het donkere gevangenenbestaan, als de kameraden zwaarmoedig zijn.

Jankel is bescheiden, houdt zich steeds achteraf. Alleen als een ploegje uitgezwakten zware arbeid verrichten moet, stelt hij zich op de voorgrond, Zijn scheve schouders dragen het zwaarste deel van de last; zijn spieren zijn het sterkst gespannen, als een wagon voortgeschoven, een volgeladen wagen weggetrokken moet worden. Hij is gewend de lasten van anderen te torsen – in Sosnowitz was hij kruier.

In een misvormd lichaam woont veelal een verbitterde ziel. Gevolg van de kwetsende wreedheid of het neerbuigende medelijden – dat evenzeer kwetst – van een ruwe wereld, Jankels gemoed is opgewekt en vriendelijk gebleven. Als hij voor het eerst met iemand moet samen werken, stelt hij zich voor met de woorden:

“Ich heisz Frum.
Ich bin krumm,
Die Kameraden lachen d‘rum.”

Jankel! Een klein manneke – van groot formaat. Hij is orthodox – heel orthodox. Hij is ook slim en handig. Hoe het hem gelukt is... ‘t doet er niet toe. Hij heeft zijn tefillien* en z’n tefilloh** met zich mee het kamp binnengeloodst. Er zijn er meer, die het bestaan hebben, iets van thuis binnen te smokkelen. Meest Polen, die ervaring hadden op dit gebied, die wisten, dat

* Gebedsriemen. Deze worden bij het uitspreken der ochtendgebeden om het hoofd en om de linkerarm gebonden. Aan de riemen zit een soort doosje, waarin zich – op perkament geschreven – enige passages uit de Pentateuch bevinden.

** Gebedenboek

Bronvermelding

Hans Andriess: fragment uit *Aan een zijden draad. Herinneringen van een gedeporteerde*. Amsterdam: Meulenhoff, 1978

Clara Asscher-Pinkhof: fragment uit *De danseres zonder benen*. 's-Gravenhage: Leopold, 1966 (11e druk 1977)

Floris Bakels: fragment uit *Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen*. Kampen: Kok, 1989 (16e dr. 2002)

Mirjam Blits: fragment uit *Auschwitz 13917*. Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1961

Corrie ten Boom: fragment uit *Gevangene en toch... Herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück*. Amsterdam: Ten Have, 1946 (8e druk Apeldoorn: Novapres, 1990)

Taecke Botke, hoofdstuk uit *Vergeet het toch maar*. Maastricht: Leiter-Nypels, 1966)

Elie Cohen: fragment uit *Beelden uit de nacht. Kampherinneringen*. Baarn: De Prom, 1992

Boud van Doorn: fragment uit *Vught! Dertien maanden concentratiekamp*. Laren: Schoonderbeek, 1946

G.L. Durlacher: fragment uit *De zoektocht*. Amsterdam: Meulenhoff, 1993 (11e dr. 2002)

Dirk Folmer, fragment uit *Dagboek uit Kamp Amersfoort*. Zutphen: Walburg Pers, 2005

W.L. Harthoorn: fragment uit *Verboden te sterven*. Amsterdam: Uitg. Pegasus, 1963 (volledig herziene uitgave Westervoort: Van Gruting, 2007)

J. Hemelrijk: fragment uit *Er is een weg naar de vrijheid. Zeven maanden concentratiekamp*. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1965 (2e dr. 1979)

Abel Herzberg: fragment uit 'Om een zin' uit *Amor fati. Zeven opstellen over Bergen-Belsen*. Amsterdam: Querido, 1946 (*Verzameld Werk*, Querido 1993-1996)

Abel Herzberg: fragmenten uit *Tweestromenland. Dagboek uit Bergen-Belsen*. Amsterdam: Querido, 1950 (4e dr. 1980, *Verzameld Werk*, Querido 1993-1996)

Etty Hillesum: fragment uit het dagboek (*Etty. De nagelaten geschriften*. Amsterdam: Balans, 1986; 26e druk van *Het verstoorde leven*, Amsterdam: Singel Pockets, 2006)

H. Knoop: fragment uit *Een theater in Dachau*. (Groningen: De Vuurbaak, 1975 (2e druk, 1e dr. Goes: Oosterbaan & Le Cointre, 1946)

Renata Laqueur: fragment uit *Dagboek uit Bergen-Belsen*. Amsterdam: Querido, 1965 (2e dr. 1979)

H.L. Lieve en K.R. ter Steege: fragment uit *Predikant achter prikkeldraad*. Nijkerk: Callenbach, 1946.

Justus Marchand: fragmenten uit *Mijn dubbel spoor*. Laren: Schoonderbeek, 1999

J. Overduin: fragment uit *Hel en hemel van Dachau*. Kampen: Kok 1960 (5e druk, 1e dr. 1946, 9e druk 1993)

Alb. van de Poel: fragment uit *Neuengamme. Getuigenis van het ongemaskerde nationaal-socialisme van een Duitsch concentratiekamp*. Heerlen: Uitg. Winants, z.j. (1945)

J. van Raalte: fragment uit het voorwoord van *In het concentratiekamp*. Franeker: Wever, 1945

Jenneke Romkes: fragment uit *Cel 383, zing nog eens. Een leven met de oorlog*. Amsterdam: Balans, 1987

J. Rothkrans: fragmenten uit *Dachau, hel en hemel*. S.l, s.n., 1957

J.G.H Spronck: fragment uit *Parochie in de hel*. Amsterdam: Urbi et orbi, 1951

Leo van der Tas: fragment uit *Overleven in Dachau*. Kampen: Kok, 1985

C. Uyttenboogaard: fragment uit *In de klauwen der SS. Concentratiekampherinneringen*. Amsterdam: Kappee, 1945

Leo Vos: fragmenten uit *Het fluitje*. Rijswijk: V.A. Kramers, 1946

Fragment uit *Vught, poort van de hel. Oorlogsherinneringen van een jood*. Hilversum: "Aldus", 1946

Nico Wijnen, fragment uit *De nacht gaat aan de dag vooraf* (Den Haag: Bert Bakker, 1958, 2e dr. Nijgh en Van Ditmar, 1979)

E. de Wind: fragment uit *Eindstation Auschwitz*. Amsterdam: Republiek der letteren, 1946 (heruitg. Amsterdam: Van Genneep, 1981)